

УДК: [94(470+571):614.885] «1867-1921»: 930

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА (1867-1921 рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВИЙ АСПЕКТ

доктор історичних наук, професор, Ореховський В. О.

Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, м. Чернівці

Стаття присвячена огляду джерел, що стосуються проблеми виникнення та діяльності однієї з найбільш значних громадських добродійних організацій Російської імперії – Російського товариства Червоного Хреста. Аналіз джерельної бази історії Товариства здійснюється як у рамках вивчення значного масиву неопублікованих документів, так і шляхом залучення низки опублікованих матеріалів (законодавчих актів, ділових документів, статистичних звітів, мемуарної літератури та ін.). Автор зазначає, що наявні джерела дають можливість глибше висвітлити історію виникнення та розвитку Товариства Червоного Хреста, з'ясувати роль і місце останнього у військово-санітарному механізмі Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, медицина, благодійність.

Ореховский В. О. Деятельность российского красного креста (1867-1921 гг.): источниковедческий аспект / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, г. Черновцы

Статья посвящена обзору источников, которые касаются проблемы возникновения и деятельности одной из наиболее значительных общественных благотворительных организаций Российской империи -

Российского общества Красного Креста. Анализ источников по истории Общества осуществляется как в рамках изучения значительного массива неопубликованных документов, так и путем привлечения ряда опубликованных материалов (законодательных актов, делопроизводственных документов, статистических отчетов, мемуарной литературы и др.). Автор отмечает, что имеющиеся источники дают возможность глубже раскрыть историю возникновения и развития Общества Красного Креста, выяснить роль и место последнего в военно-санитарном механизме Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское общество Красного Креста, медицина, благотворительность.

Orehowskyi W. O. Activity of russian red cross (1867-1921): review of sources/ the Chernivtsi trade and economic institute of the Kyiv national trade and economic university, Ukraine, Chernivtsi

The article is sanctified to the review of sources that touch the problem of origin and activity of one of the most considerable public eleemosynary organizations of the Russian empire - Russian society of Red Cross. The analysis of sources on history of Society comes true both within the framework of study of considerable array of unpublished documents and by bringing in of row of the published materials (legislative acts, office work documents, statistical reports, memoir literature of and other). An author marks that present sources give an opportunity deeper to expose history of origin and development of Society of Red Cross, find out a role and place last in the military medical mechanism of the Russian empire.

Keywords: the Russian of empire, public medical organizations, Russian Society of Red Cross, medicine, charity.

Вступ. XIX століття посідає особливе місце в історії людства. Важливі зміни, які сталися у політичній та соціально-економічній сферах життя європейських держав заклали основу того, що сьогодні носить назву «західної цивілізації» та «західних цінностей». Невід'ємною складовою цього поступального руху став стрімкий стрибок у розвитку технології виробництва зброї. Тільки за одне десятиріччя тут було досягнуто більше успіхів, ніж за попередні три століття. Поява зброї центрального бою значно збільшило швидкість стрільби. Нові загострені циліндричні кулі завдавали більш серйозні поранення. В результаті цього різко зростають людські втрати ворогуючих сторін. Особливо помітним це стало під час Кримської війни (1853-1856 рр.), Італійської війни, зокрема, у битвах при Маженте та Сольферіно (1859 р.) а потім і Громадянської війни у США (1861-1864 рр.).

Зростанням кількості жертв збройних конфліктів, змусило людство переглянути ставлення відносно самої можливості покращення долі поранених військових. За ініціативи швейцарського підприємця і громадського діяча А. Дюнана розпочинається процес оформлення сучасного гуманітарного права. Результатом його діяльності стала славнозвісна Женевська Конвенція (1864 р.).

Основним шляхом покращення долі хворих та поранених на полі битви автори конвенції вбачали у створенні широкомасштабної громадської організації, яка б допомагала військово-санітарному відомству.

У Російській імперії такою громадською організацією, що передбачала надання допомоги постраждалим, стало «Товариства опікування пораненими та хворими воїнами» (пізніше перейменоване на Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ)). Саме його діяльність (серед інших благодійних організацій, що діяли на теренах країни) стала найбільш багатоплановою, дієвою та результативною. Відтворити історію РТЧХ допомагають джерела, які зберігаються у російських та українських архівах, а також опубліковані документи.

Метою роботи є огляд та аналіз джерельної бази, що стосується проблем виникнення та діяльності однієї з найбільш значних громадських благодійних організацій Російської імперії – Російського товариства Червоного Хреста.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось, джерельна база даної проблеми представлена як **неопублікованими**, так і **опублікованими** документами.

I. Неопубліковані джерела.

Основний масив документів з даного питання міститься у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Особливий інтерес представляють справи фонду «Головного Управління РТЧХ» (ф. 12651), де зосереджена основна документація, що стосується діяльності Товариства (особливо це стосується подій Першої світової війни). Серед них звіти про діяльність ГУ РТЧХ як в цілому, так і окремих його відділів, протоколи засідань ГУ, журнали засідань Мобілізаційної Ради Червоного Хреста.

Особливо цінними виявилися «всеподданейшие доклады» Голови Головного Управління (ГУ) О. О. Ільїна імператриці Марії Федорівні. Спектр інформації, який міститься в них, надзвичайно різноманітний. Це і рапорти окремих головноуповноважених і уповноважених РТЧХ, і матеріали про діяльність РТЧХ (або організацій під його прапором) в Сербії та Чорногорії, медично-санітарного загону Червоного Хреста в Монголії, список кандидатів Російського товариства Червоного Хреста, призначених для огляду таборів російських військовополонених у Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині, відомості про збори на користь Червоного Хреста та ін.

Неабияке значення мають і матеріали щодо діяльності Ради Складів Червоного Хреста за 1914-18 рр. (придбання медикаментів, перев'язочних засобів та хірургічного інструментарію як за кордоном, так і в межах імперії, організація спеціальних навчальних курсів для санітарів-рентгенологів, виготовлення захисних індивідуальних засобів проти отруйної зброї,

створення комітету для приймання грошових та речових пожертв від населення та ін.).

Ряд документів стосується діяльності РТЧХ по евакуації психічнохворих солдатів та офіцерів, а також їх подальшому лікуванню (створення комісії по наданню допомоги психічнохворим воїнам діючої армії при ГУ РТЧХ, її завдання, функції, призначення уповноважених по евакуації цієї категорії хворих в районах діючої армії та ін. матеріали).

Певний інтерес становлять документи управлінь особовоуповноважених РТЧХ при фронтах (фф. 12674, 12675, 12678). Особливо цінним виявився звіт завідуючого медичною частиною Північного фронту С.К.Соловйова. Він містить детальний кількісний і якісний аналіз медично-санітарної роботи Червоного Хреста у Північному районі.

Загальним недоліком вказаних фондів слід відзначити те, що в них недостатньо повно представлені документи щодо роботи РТЧХ у 1917-21 рр. Останнє частково доповнюється матеріалами Державного архіву Російської федерації (м. Москва). У фонді Центрального Комітету Російського товариства Червоного Хреста (ЦК РТЧХ) (ф. р-3341) представлений ряд документів, які стосуються діяльності Червоного Хреста в цей період. Це накази Комітету по реорганізації РТЧХ, протоколи засідань ЦК РТЧХ, копії декретів і наказів Ради Народних Комісарів (РНК), листування ЦК РТЧХ з РНК та іншими установами та організаціями, проект угоди про змішану українсько-російську комісію по обміну біженцями та інші матеріали.

Великий інтерес становлять документи Центрального державного історичного архіву України у Києві, які знаходяться у фонді «Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста в районі армій Південно-Західного фронту» (ф.719). Матеріали фонду дають можливість досить повно висвітлити діяльність РТЧХ Південно-Західного і Південного районів у роки Першої світової війни. Тут містяться накази і циркуляри головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту,

начальника санітарної частини, начальника військових сполучень, головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, тимчасового військового генерал-губернатора Галичини, головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту і його помічників, головноуповноваженого при арміях Румунського фронту і Чорноморського флоту, уповноваженого РТЧХ з евакуації психічнохворих воїнів, головного лікаря Київського тилового евакуаційного пункту, по госпіталям, лазаретам, військово-санітарним поїздам, передовим медичним, епідемічним і харчувальним рухомим загонам та кінному транспорту.

Важливі відомості містяться в журналах та протоколах засідань Головного Управління РТЧХ, Управління головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту та ін.

Досить корисними виявилися річні звіти про діяльність закладів Червоного Хреста в районі армій Південно-Західного фронту, звіти завідуючого санітарно-епідемічним відділом армій та лікарів-епідеміологів про епідемічні захворювання в діючій армії (1914-16 рр.), статистичні відомості та листування щодо управління медичною службою армій Південно-Західного фронту, стосовно діяльності та пересування госпіталів, лазаретів, рухомих хірургічних, харчових та епідемічних евакуаційних пунктів, формування транспортів Червоного Хреста та ін.

Цілий комплекс матеріалів присвячений діяльності РТЧХ у період лютого 1917 р. і особливо жовтневого перевороту. Це, перед усім, протоколи засідань ліквідаційного комітету Червоного Хреста Південно-Західного фронту, який був створений у 1918 р. для цілеспрямованого і організованого розформування фронтових медично-санітарних та господарських закладів Російського Червоного Хреста. Не менш цікавим виявилось листування Управління Південнозаходухреста з військовим міністерством, головною військовою санітарною Управою, міністерством охорони здоров'я урядів Центральної Ради та гетьманом П.П.Скоропадським, доповідь головноуповноваженого

Б.Є.Іваніцького уряду П.П.Скоропадського про положення та завдання ліквідації управління та підпорядкованих йому структур, проект угоди між Комітетом Українського Червоного Хреста і діючими на Україні фронтовими і тилловими закладами РТЧХ щодо спільної діяльності та ін.

II. Опубліковані документи.

Серед останніх варто виділити декілька груп:

1. Законодавчі джерела. Певна інформація з цього питання міститься в Повних зібраннях законів Російської імперії у вигляді указів, що торкалися окремих сторін діяльності Товариства [33-36].

Неабияке значення належить Статуту РТЧХ [46], що регламентував структуру Товариства і врегульовував його діяльність, а також Нормальний статут общин сестер милосердя Російського Червоного Хреста [17], присвячений уніфікації цієї структури РТЧХ.

До законодавчих джерел включені і різні циркуляри Головного Управління Червоного Хреста, які були основним інструментом, що визначали організаційну будову Товариства, врегульовували відносини останнього з державними установами та громадськими організаціями. Згідно цих наказів змінювалася структура РТЧХ, з'являлися нові комісії і відділи, розширювався спектр діяльності Червоного хреста. Усі циркуляри Головного управління і рішення Державної Ради щодо РТЧХ були зібрані і опубліковані ГУ. В цьому плані хотілося би виділити систематичну збірку матеріалів «Заснування Російського Товариства Червоного Хреста і розвиток діяльності в період 1867-1875 рр.» при складанні якої були використані протоколи Головного управління РТЧХ, річні звіти місцевих управлінь, статті з журналу «Вісник Російського Товариства Червоного Хреста» [19].

Більш детальноше роботу закладів РТЧХ врегульовували різні положення, що передбачали ряд заходів з підготовки Товариства по наданню допомоги хворим і пораненим під час війни [16; 37; 40; 41].

Простежити еволюцію політики більшовиків по відношенню до Російського Червоного Хреста протягом 1917-1918 рр. можна завдяки ряду законодавчих актів центральних органів Радянської влади. До них можна віднести: Декрет про передачу майна і капіталів установ Червоного Хреста і Всеросійського союзу міст в державну власність від 6 січня 1918 року, Доповнення Декрету Ради народних комісарів від 6 січня 1918 року та ін. [7; 32].

2. Матеріали офіційного діловодства і статистичні звіти.

До цієї групи джерел входять діловодні документи Товариства, представлені різними звітами і нарисами.

Важливу інформацію щодо конкретної роботи РТЧХ містять річні звіти Головного Управління Російського Червоного Хреста [26; 27]. Цей матеріал доповнюється різними доповідями [18; 21], які розкривають окремі моменти діяльності Товариства в районі того чи іншого головноуповноваженого.

Ряд важливих даних містять звіти, присвячені окремим кампаніям по наданню допомоги [8; 22; 23] та роботі Російського Червоного Хреста з підготовки медичного персоналу [25]. Ці документи дають офіційну оцінку діяльності Товариства, а також показують розвиток історії його відносин з громадськими благодійними організаціями і державними установами.

Своєрідною формою звітності Червоного Хреста стали нариси діяльності Товариства, що детально висвітлюють історію розвитку РТЧХ з часу його заснування до Першої світової війни [28; 38].

Важливе місце серед джерел займають статистичні матеріали, особливо списки установ Червоного Хреста на фронтах Першої світової війни [42-44]. Кожному з них передують зведені таблиці, що дають наочне уявлення про кількість госпіталів, лазаретів та інших формувань РТЧХ в шести районах головноуповноважених (Північному, Західному, Південно-Західному, Південному, Кавказькому і Внутрішньому) на той чи інший період бойових

дій. Потім ідуть більш детальні описи, які містять відомості про кількість лікувальних і господарських закладів, як от: госпіталі, лазарети, передові загони, психіатричні пункти, санітарні поїзди, склади та ін. Крім назви кожної установи, вказується також район її розташування.

3. Періодичний друк.

Ще однією, не менш важливою групою джерел стали матеріали періодичного друку. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста широко висвітлювалась на сторінках як столичних, так і провінційних журналів і газет. У цій групі джерел першочергове місце займає орган уряду «Правительственный Вестник», який після лютневих подій 1917 року виходив під назвою «Вестник Временного правительства». У газеті була спеціальна рубрика, де регулярно друкувалися відомості про діяльність ГУ РТЧХ і організації загалом (звіти про загальні збори членів Товариства, різні доповіді головноуповноважених і уповноважених Червоного Хреста та багато іншого). Більш-менш регулярно висвітлювали роботу РТЧХ газети «Речь», «Новое Время», «Биржевые ведомости», «Русский инвалид» та ін.

В ході воєн або стихійних лих РТЧХ використовувало періодичні видання для публікації закликів до населення Російської імперії. Це сприяло зростанню надходжень матеріальних пожертвувань на користь постраждалих.

Особливий інтерес складає спеціальна періодика, яка видавалася Російським Червоним Хрестом. Орган Головного Управління – «Краткий отчетный бюллетень», що виходив раз на місяць, регулярно висвітлював роботу червонохресних закладів, друкував різні повідомлення ГУ, а також відомості про стан фінансів Червоного Хреста і кількісний перелік місцевих закладів Товариства.

Серйозним джерелом з досліджуваної проблеми є «Вестник Красного Креста». Це справжня енциклопедія діяльності РТЧХ у ході військових дій 1914-1918 рр. Весь друкований матеріал розміщувався за такими розділами; 1)

накази та розпорядження, які стосувалися Російського Товариства Червоного Хреста; 2) нагороди; 3) статті та доповіді; 4) міжнародна діяльність Червоного Хреста; 5) хроніка; 6) діяльність Головного Управління РТЧХ; 7) бібліографія; 8) некрологи; 9) пожертвування; 10) об'яви. У журналі друкувалося все, що мало відношення до червонохресної справи: накази уряду і військового відомства, телеграми, оголошення про нагородження, багатосторінкові доповіді (або вилучення з них) про діяльність установ Червоного Хреста в районах головноуповноважених, статті, замітки з медичних питань, газетна хроніка та ін.

Серед представленого матеріалу, різноманітного за змістом, найбільшої уваги заслуговують донесення та доповіді головноуповноважених Червоного Хреста. Вельми примітні в цьому відношенні щомісячні доповіді головноуповноваженого Південно-Західного району РТЧХ, сенатора Б. Є. Іваніцького [12-14]. Їм притаманна виключна докладність та всебічність. Як правило, вони містять відомості про втрати, яких зазнала та чи інша армія, а також дані про кількість хворих та поранених, що пройшли через госпіталі та лазарети РТЧХ за звітний період. Надзвичайно детально описується діяльність загонів Червоного Хреста на передовій. Багато уваги приділяється харчувальним пунктам Товариства, які допомагали не тільки армійським частинам, але і місцевому населенню, біженцям. У кінці кожної доповіді підводяться загальні підсумки діяльності РТЧХ у даному районі, а також містяться пропозиції щодо покращення його роботи.

Донесення головноуповноважених інших районів друкувалися епізодично [20; 24]. Напевно, це пояснюється тим, що протягом всієї війни бойові дії на Південно-Західному фронті відзначалися найвищою інтенсивністю і, як наслідок цього, робота червонохресної організації Південно-Західного району характеризувалася підвищеною активністю і заслуговувала на особливу увагу.

4. Документи особистого походження (спогади і щоденники).

Крім вказаних джерел у нагоді стала також і література мемуарного характеру. Своєрідність мемуарної літератури полягає в тому, що остання несе у собі багато суб'єктивного і особистого, але в той же час вони є незамінним, надзвичайно важливим для дослідника джерелом. Практично всі названі вади та переваги притаманні для такого типу джерел.

Найбільш цінними виявилися мемуари М. І. Пирогова [31], який очолив перший у світі заклад, метою якого стало надання медичної допомоги хворим та пораненими воїнам, - «Хрестовоздвиженську общину сестер милосердя».

Важливе місце серед робіт, присвячених цьому питанню, займає книга М. С. Абаза «Красный Крест в тылу действующей армии в 1877-78 гг.» [1]. Обіймаючи у роки російсько-турецької війни посаду головноуповноваженого Червоного Хреста і завідуючого медично-санітарною допомогою Дунайської армії, автор залишив досить об'ємну працю, де докладно висвітлює діяльність РТЧХ цього періоду. Опис організації РТЧХ, розповідь про основні напрямки і форми діяльності Червоного Хреста, плюси та мінуси в його роботі - все це має надзвичайно велике значення для розуміння механізму функціонування і місця РТЧХ в у військових кампаніях, які вела Російська імперія в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

Певне місце займають спогади М. І. Алмазової [2]. Написані з нагоди святкування 25-річчя діяльності РТЧХ, вони присвячені історії виникнення Товариства, а також ролі вищих сановників імперії у створенні Російського Червоного Хреста.

Досить цікаві публікації журналу «Красный архив». Це записки великого князя М. М. Романова [11] та щоденник О. О. Половцева [9].

Перший, перебуваючи на фронті, фіксував у своїх записах власні враження про хід бойових дій 1914-1918 рр., загальний стан організації військового господарства, про вади державної медицини і роль громадських благодійних організацій у допомозі їй.

Щоденник сенатора, члена Державної Ради О. О. Половцева змальовує взаємовідносини РТЧХ і державної влади.

Спогади П. Г. Курлова [15], М. Палеолога [29], листування В. О. Сухомлинова з М. М. Янушкевичем [30] хоча і спеціально не присвячені Російському Червоному Хресту або якій-небудь іншій медично-санітарній організації, однак містять яскравий емоційний опис внутрішнього та зовнішнього становища Росії в період Першої світової війни, пануючих громадських настроїв. Все це дозволяє з більшою силою проникнути в те історичне тло, на якому розгорталася лікувальна та благодійна діяльність Червоного Хреста.

Окреме місце серед мемуарної літератури займають спогади Ганни Вирубової [4]. Це одіозне ім'я, навкруги якого багато років ходили різні легенди та чутки. Будучи близькою подругою імператриці Олександри Федорівни, вона присвятила останній немало сторінок своїх спогадів. Особливо цікаві ті, де йдеться про благодійну діяльність дружини останнього російського імператора, яка до того ж була почесним членом Російського Червоного Хреста. Діяльність складів і санітарних поїздів, які знаходилися під опікою імператриці, врятувала багато сотень і тисяч життів солдат та офіцерів російської армії.

5. Література довідкового характеру та енциклопедичні словники.

Серед цієї групи джерел можна виділити довідники і енциклопедичні словники за наступними напрямками: а) історія воєн другої половини ХІХ - початку ХХ ст., в яких брала участь Російська імперія [10; 39; 45]; б) історія державних установ дореволюційної Росії [5; 6]; в) історія благодійності у Російській імперії [3].

Висновки. Таким чином, як видно зі зробленого вище короткого огляду джерельної бази, яка стосується проблеми виникнення та діяльності РТЧХ, головний масив архівних документів представлений звітами про

діяльність ГУ РТЧХ та його окремих підрозділів, протоколами засідань ГУ, журналами засідань Мобілізаційної Ради Червоного Хреста. Серед опублікованих матеріалів чільне місце займають законодавчі джерела, матеріали офіційного діловодства, статистичні звіти, преса. Вивчення цих матеріалів дає змогу виявити і проаналізувати історичні, політичні та соціально-економічні передумови створення Російського товариства Червоного Хреста; з'ясувати роль і місце Російського Червоного Хреста у державному військово-санітарному механізмі Російської імперії; розкрити структуру та організаційний устрій Товариства; охарактеризувати основні напрямки діяльності РТЧХ у мирний час та в умовах війни; узагальнити історичний досвід діяльності російського Червоного Хреста у 1867-1921 рр.

Література:

- 1. Абаза Н. Красный Крест в тылу действующей армии в 1877-78 гг. Отчет главноуполномоченного Общества попечения о раненых и больных воинах: В 2-х т. / Н.Абаза. - С.-Петербург: Издание РОКК, 1880.-Т.1.-387с.*
- 2. Алмазова Н. И. К двадцатипятилетию Российского Общества Красного Креста / Н. И. Алмазова. – М., 1892.-24с.*
- 3. Благотворительные учреждения Российской империи: В 3-х т. – СПб: Типография Спб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимов, 1900. – Т.1. – 224 с., Т.2. – 325 с., Т.3. – 437 с.*
- 4. Вырубова А. А. Фрейлина Ее Величества. "Дневник" и воспоминания Анны Вырубовой / А. А. Вырубова - М.: Советский писатель, 1990.-270с.*
- 5. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801-1917. В 4-х тт. - СПб.: Наука, 1998 – 2004.*
- 6. Государственность России. Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного*

деления (конец XVв. - февраль 1917 г.): Словарь – справочник. Кн.1-4. – М.: Наука, 1996 - 2001.

7. Декрет о передаче имущества и капиталов учреждений Красного Креста и Всероссийского союза городов в государственную собственность//Декреты Советской власти: В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957-1964.-Т.1. -С.324-325.;

8. Деятельность Российского Общества Красного Креста на Балканском театре военных действий в 1912 – 13 гг. Литературно-статистический очерк. – СПб.,1914. – ХС + 64 с. – С.VII.

9. Дневник А.А.Половцева //Красный архив.-1923.-Т.3(9).-С.75-172.

10. Залесский К.А. Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь. - М.: Вече, 2000. – 576 с.

11. Записки Н.М.Романова //Красный архив.-1931.-Т.6(49).-С.92-111.

12. Извлечение из обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за июнь 1916 года //Вестник Красного Креста.- 1916.-№10. - С.3435-3444.;

13. Извлечение из отчета главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста Юго-Западного фронта сенатора Б.Е.Иваницкого по 10 января 1915 года //Вестник Красного Креста.-1915.-№3.- С.823-838.;

14. Извлечение из очередного обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за май и июнь месяцы //Вестник Красного Креста.-1915.-№9.- С. 3872-3899.

15. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. - М.: Современник, 1992.-255с.

16. Наставление для мобилизации учреждений Общества Красного Креста военного времени. – СПб.: Государственная типография, 1912. – 60 с.;

17. Нормальный устав общин сестер милосердия Российского Общества Красного Креста. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1903. – 36 с.

18. *Обзор деятельности учреждений, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны Российского Общества Красного Креста на Кавказском фронте за май, июнь и июль месяцы 1915года. – Тифлис: Электронпечатня Тифлисской № 2 тюрьмы, 1915. – 101 с. + 78 с.(прилож.);*
19. *Основание Российского Общества Красного Креста и развитие его деятельности в период 1867-1875гг. Систематический сборник материалов: В 2-х т. - Киев, 1881.-Т. 1. - 272 с. +240 с. +74с.*
20. *Отчет главноуполномоченного при Кавказской армии барона Л.К. Кнорринга //Вестник Красного Креста.-1915.-№1.-С.329-333.;*
21. *Отчет главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта. За время с начала кампании по 1 января 1916 г. Часть I.-Петроград: Государственная Типография, 1917. – 267 с.*
22. *Отчет о деятельности Российского Общества Красного Креста во время русско-японской войны: В 2-х т. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов,1911.-Т. 1.-922с + XVI.;*
23. *Отчет о деятельности Российского Общества Красного Креста во время русско-японской войны: В 2-х т. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов,1911. - Т.2.-962с + XXII.;*
24. *Отчет особоуполномоченного Российского Общества Красного Креста Н.П.Урусова за время с 1 августа 1914 г. по 1 февраля 1915 г. //Вестник Красного Креста.-1915.-№6.-С.2331-2349.*
25. *Отчет по подготовке запасных сестер Красного Креста военного времени в 1912-13 году. – СПб.: Государственная типография, 1914.- 64 с.*
26. *Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1914 год. Часть II. Общій обзор*

- деятельности Общества. – Петроград: Государственная типография, 1915.-298с.;
27. Отчет Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, за 1915год. Часть II. Общій обзор деятельности Общества. – Петроград: Государственная типография, 1916.-286с.
28. Очерк возникновения и деятельности Российского Общества Красного Креста. – СПб.: Государственная типография, 1913.-63с.;
29. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М.Палеолог. - М.: Наука,1992.-240с.
30. Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем //Красный архив.-1923.-Т. 3(9).-С.29-74.
31. Пирогов Н.И. Исторический обзор действий Крестовоздвиженской Общины сестер попечения о раненых и больных в военных госпиталях в Крыму и в Херсонской губернии с 1 декабря 1854 по 1 декабря 1855. /Севастопольские письма Н. И. Пирогова 1854-1855. Под редакцией и с примечаниями Ю. Г. Малиса. – СПб.: Типография М. Меркушева,1907. – 231 с.
32. Постановление народного комиссара почт и телеграфов о повышении почтово-телеграфных такс и тарифов. //Декреты Советской власти: В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957-1964.-Т. 1.-С.420-424.
33. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т. XLII.-№44519 от 03.05.1867 г. – СПб., 1871.-С.424-432.;
34. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т.LIII.- №58217 от 19.02.1878 г.- СПб., 1880.-С. 120-121.;
35. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. - Т. IX.- №5989 от 07.05.1889 г. – СПб., 1891.-С. 188-199.;

36. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. - Т.ХШ.- №9511 от 17.04.1893 г. -СПб., 1897.-С.208-213.
37. Раненые офицеры и нижние чины, их эвакуация, денежное и вещевое довольствие, пенсионное право, а также обеспечение семей лиц, призванных на войну. Сборник законов и распоряжений. – Петроград: Государственная типография, 1915.-228с.;
38. Российское Общество Красного Креста. Исторический обзор деятельности. – СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1902. – 143 с.
39. Россия в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.;
40. Сборник главнейших, касающихся деятельности Российского общества Красного Креста законоположений и главнейших действующих циркуляров Главного управления названного общества. Изд. 2-е, доп. По 1 янв. 1917 г. - Петроград, 1917. - 309с.;
41. Сборник узаконений и распоряжений о призрении воинских чинов и их семей. - Петроград: Государственная типография, 1916. - 873 с.
42. Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста и других учреждений и ведомств к 1 января 1915года. - Петроград: Государственная типография, 1916.-364с.;
43. Список учреждений Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1 февраля 1916 г.- Петроград: Государственная типография, 1916. - 99с.;
44. Список учреждений Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1июня 1917г. - Петроград: Государственная типография, 1917.-82с.

45. Урланис Б. Ц. *Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование)* / Б. Ц. Урланис. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 565 с.

46. *Устав Российского Общества Красного Креста, состоящего под высочайшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны.* – Баку: Электронпечатня Бак. Губерн. Пр., 1915. – 80 с.

References:

1. Abaza N. *Krasnyj Krest v tylu dejstvuyushhej army`y` v 1877-78 gg. Otchet glavnoupolnomochennogo Obshhestva popечeny`ya o ranenyx y` bol`nyx voy`nax: V 2-x t. / N.Abaza. - S.-Peterburg: Y`zdany`e ROKK, 1880.-T.I.-387s.*

2. *Almazova N.Y`. K dvadczaty`pyaty`lety`yu Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta / N.Y`.Almazova. – M., 1892.-24s.*

3. *Blagotvory`tel`nye uchrezhdeny`ya Rossy`jskoj y`mpery`y`: V 3-x t. – SPb: Ty`pografy`ya Spb. akcz. obshh. pech. dela v Rossy`y` E. Evdoky`mov, 1900. – T.1. – 224 s., T. 2. – 325 s., T.3. – 437 s.*

4. *Vyrubova A. A. Frejly`na Ee Vely`chestva. "Dnevny`k" y` vospomy`nany`ya Anny Vyrubovoj / A. A.Vyrubova - M.: Sovetsky`j py`satel`, 1990.-270s.*

5. *Vysshy`e y` central`nye gosudarstvennye uchrezhdeny`ya Rossy`y`. 1801-1917. V 4-x tt. - SPb.: Nauka, 1998 – 2004.*

6. *Gosudarstvennost` Rossy`y`. Gosudarstvennye y` cerkovnye uchrezhdeny`ya, soslovnye organy y` organy mestnogo samoupravleny`ya, edy`ny`czy admy`ny`stra-ty`vno-tery`tory`al`nogo, cerkovnogo y` vedomstvennogo deleny`ya (konecz XVv. - fevral` 1917 g.): Slovar` – spravochny`k. Kn.1-4. – M.: Nauka, 1996 - 2001.*

7. *Dekret o peredache y`mushhestva y` kapy`talov uchrezhdeny`j Krasnogo Kre-sta y` Vserossy`jskogo soyuza gorodov v gosudarstvennuyu sobstven-nost`//Dekrety Sovetskoj vlasty`: V 3-x t. – M.: Gospoly`ty`zdat, 1957-1964.-T.I. -S.324-325.;*

8. *Deyatel`nost` Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na Balkanskom teat-re voennykh dejstvy`j v 1912 – 13 gg. Ly`teraturno-staty`sty`chesky`j ocherk. – SPb., 1914. – XC + 64 s. – S.VII.*
9. *Dnevny`k A.A.Polovceva //Krasnyj arxy`v.-1923.-T.3(9).-S.75-172.*
10. *Zalessky`j K.A. Pervaya my`rovaya vojna. Pravy`tely` y` voenachal`ny`ky`. By`ografy`chesky`j ency`klopedy`chesky`j slovar`. - M.: Veche, 2000. – 576 s.*
11. *Zapy`sky` N. M. Romanova //Krasnyj arxy`v.-1931.-T.6(49).-S.92-111.*
12. *Y`zvlecheny`e y`z obzora deyatel`nosty` uchrezhdeny`j Krasnogo Kresta pry` army`yax Yugo-Zapadnogo fronta za y`yun` 1916 goda //Vestny`k Krasnogo Kresga.- 1916.-#10. - S.3435-3444.;*
13. *Y`zvlecheny`e y`z otcheta glavnoupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta Yugo-Zapadnogo fronta senatora B.E.Y`vany`czkogo po 10 yanvarya 1915 goda //Vestny`k Krasnogo Kresta.-1915.-#3.- S.823-838.;*
14. *Y`zvlecheny`e y`z ocherednogo obzora deyatel`nosty` uchrezhdeny`j Krasnogo Kresta pry` army`yax Yugo-Zapadnogo fronta za maj y` y`yun` mesyaczy //Vestny`k Krasno-go Kresta.-1915.-#9.- S. 3872-3899.*
15. *Kurlov P.G. Gy`bel` y`mperatorskoj Rossy`y` / P.G.Kurlov. - M.: Sovremenny`k, 1992.-255s.*
16. *Nastavleny`e dlya moby`ly`zacy`y` uchrezhdeny`j Obshhestva Krasnogo Kresta voennogo vremeny`. – SPb.: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1912. – 60 s.;*
17. *Normal`nyj ustav obshhy`n sester my`loserdy`ya Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta. – SPb.: Ty`pografy`ya V. Ky`rshbauma, 1903. – 36 s.*
18. *Obzor deyatel`nosty` uchrezhdeny`j, sostoyashhego pod vysochajshy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny` y`mperatry`czy Mary`y` Fedorovny Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na Kavkazskom fronte za maj, y`yun` y` y`yul` mesyaczy 1915goda. – Ty`fly`s: Elektropechatnya Ty`fly`ssoj # 2 tyur`my, 1915. – 101 s. + 78 s.(pry`lozh.);*

19. *Osnovany`e Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta y` razvy`ty`e ego deyatel`nosty` v pery`od 1867-1875gg. Sy`stematy`chesky`j sborny`k matery`alov: V 2-x t. - Ky`ev, 1881.-T. 1. - 272 s. +240 s. +74s.*
20. *Otchet glavnoupolnomochennogo pry` Kavkazskoj army`y` barona L.K. Knorry`nga //Vestny`k Krasnogo Kresta.-1915.-#1.-S.329-333.;*
21. *Otchet glavnoupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta pry` army`yah Yugo-Zapadnogo fronta. Za vremya s nachala kampany`y` po 1 yanvary`ya 1916 g. Chast` I.-Petrograd: Gosudarstvennaya Ty`pografy`ya, 1917. – 267 s.*
22. *Otchet o deyatel`nosty` Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny: V 2-x t. – SPb.: Ty`pografy`ya Glavnogo Upravleny`ya Ude-lov,1911.-T. 1.-922s + XVI.;*
23. *Otchet o deyatel`nosty` Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta vo vremya russko-yaponskoj vojny: V 2-x t. – SPb.: Ty`pografy`ya Glavnogo Upravleny`ya Ude-lov,1911. - T.2.-962s + XXII.;*
24. *Otchet osoboupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta N.P.Urusova za vremya s 1 avgusta 1914 g. po 1 fevrally`ya 1915 g. //Vestny`k Krasnogo Kresta.-1915.-№6.-S.2331-2349.*
25. *Otchet po podgotovke zapasnyx sester Krasnogo Kresta voennogo vremeny` v 1912-13 godu. – SPb.: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1914.- 64 s.*
26. *Otchet Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysochaj-shy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny` y`mperatry`czy Mary`y` Fedorovny, za 1914 god. Chast` II. Obshhy`j obzor deyatel`nosty` Obshhestva. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1915.- 298s.;*
27. *Otchet Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysochaj-shy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny`*

y`mperatry`czy Mary`y` Fedorovny, za 1915god. Chast` II. Obshhy`j obzor deyatel`nosty` Obshhestva. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1916.-286s.

28. *Ocherk vozny`knoveny`ya y` deyatel`nosty` Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta. – SPb.: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1913.-63s.;*

29. *Paleolog M. Czarskaya Rossy`ya vo vremya my`rovoj vojny / M.Paleolog. - M.: Nauka,1992.-240s.*

30. *Perepy`ska V.A.Suxomly`nova s N. N.Yanushkevychem //Krasnyj arxy`v.-1923.-T. 3(9).-S.29-74.*

31. *Py`rogov N. Y`. Y`story`chesky`j obzor dejstvy`j Krestovozdvy`zhenskoj Obshhy`ny sester popечeny`ya o raneny`x y` bol`nyx v voennyx gospy`talyax v Krymu y` v Xersonskoj guberny`y` s 1 dekabrya 1854 po 1 dekabrya 1855. /Sevastopol`sky`e py`s`-ma N.Y`.Py`rogoва 1854-1855. Pod redakcy`ej y` s pry`mechany`yamy` Yu.G.Maly`sa. – SPb.: Ty`pografy`ya M.Merkusheva,1907. – 231 s.*

32. *Postanovleny`e narodnogo komy`ssara pocht y` telegrafov o povysheny`y` pochtovo-telegrafnyx taks y` tary`fov. //Dekrety Sovetskoj vlasty`: V 3-x t. – M.: Gospoly`ty`zdat, 1957-1964.-T. 1.-S.420-424.*

33. *Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e vtoroe. - T. XLII.-#44519 ot 03.05.1867 g. – SPb., 1871.-S.424-432.;*

34. *Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e vtoroe. - T.LSh.-#58217 ot 19.02.1878 g.- SPb., 1880.-S. 120-121.;*

35. *Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e tret`e. - T. IX.-#5989 ot 07.05.1889 g. – SPb., 1891.-S. 188-199.;*

36. *Polnoe sobrany`e zakonov Rossy`jskoj y`mpery`y`. Sobrany`e tret`e. - T.XSh.-#9511 ot 17.04.1893 g. -SPb., 1897.-S.208-213.*

37. *Raneniye ofy`cery y` ny`zhny`e chy`ny, y`x evakuacy`ya, denezhnoe y` veshhevoe dovol`stvy`e, pensy`onnoe pravo, a takzhe obespecheny`e semej ly`cz, pry`zvannyx na vojnu. Sborny`k zakonov y` rasporyazheny`j. – Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pogra-fy`ya, 1915.-228s.;*
38. *Rossy`jskoe Obshhestvo Krasnogo Kresta. Y`story`chesky`j obzor deyatel`nosti`. – SPb.: Leshtukovskaya parovaya skoropечатnaya P. O. Yablonskogo, 1902. – 143 s.*
39. *Rossy`ya v vojnax XX veka: Staty`sty`cheskoe y`ssledovany`e. – M.: OLMA-PRESS, 2001. – 608 s.;*
40. *Sborny`k glavnejshy`x, kasayushhy`xsya deyatel`nosti` Rossy`jskogo obshhestva Krasnogo Kresta zakonopolozheny`j y` glavnejshy`x dejstvuyushhy`x cy`rkulyarov Glav-nogo upravleny`ya nazvannogo obshhestva. Y`zd. 2-e, dop. Po 1 yanv. 1917 g. - Petro-grad, 1917. - 309s.;*
41. *Sborny`k uzakoneny`j y` rasporyazheny`j o pry`zreny`y` voy`nsky`x chy`nov y` y`x semej. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1916. - 873 s.*
42. *Spy`sok leчебных zavedeny`j vnutrennego rajona y`mpery`y`, naxodyashhy`xsya v vedeny`y` glavnoupolnomochennogo Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta y` drugy`x uchrezhdeny`j y` vedomstv k 1 yanvaryu 1915goda. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`po-grafy`ya, 1916.-364s.;*
43. *Spy`sok uchrezhdeny`j Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na te`atre voennyx dejstvy`j. Na 1 fevralya 1916 g.- Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1916. - 99s.;*
44. *Spy`sok uchrezhdeny`j Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta na teatre voennyx dejstvy`j. Na 1y`yunya 1917g. - Petrograd: Gosudarstvennaya ty`pografy`ya, 1917.-82s.*

45. *Urlany's B. Cz. Vojny y` narodonaseleny`e Evropy: lyudsky`e potery` voo-
ruzhennyx sy`l evropejsky`x stran v vojnax XVII – XX vv. (Y`story`ko-
staty`sty`cheskoe y`ssledovany`e) / B. Cz.Urlany`s. – M.: Soczəkgy`z, 1960. – 565 s.*
46. *Ustav Rossy`jskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, sostoyashhego pod vysoc-
hajshy`m pokrovy`tel`stvom ee y`mperatorskogo vely`chestva gosudaryny`
y`mperatry`-czy Mary`y` Fedorovny. – Baku: Elektropechatnya Bak. Gubern. Pr.,
1915. – 80 s.*

